

УДК 94(4)«0375/1492»:314

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.22>

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ У ПЕРІОД ВИСОКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Беззубенко Аліна,

кандидат історичних наук, доцент

кафедри всесвітньої історії

Харківського національного педагогічного

університету імені Г.С. Сковороди

ORCID ID: 0000-0002-6773-2332

У статті досліджується демографічна ситуація на території Західної Європи у період Високого Середньовіччя. Тема є актуальною, оскільки для всебічного і ґрунтовного аналізу суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку країн Західної Європи у середні віки необхідно усвідомлювати і динаміку населення у досліджуваній період. Зміни чисельності населення протягом цієї історичної епохи не тільки позначалися на політичному чи культурному розвитку тієї чи іншої країни, а й призвели до змін у структурі сім'ї, шлюбу та моделей соціальної взаємодії. У даних багатьох дослідників (істориків, статистів, демографів, економістів тощо) є значні розбіжності щодо визначення динаміки чисельності європейського населення у середні віки, зокрема через брак чи об'єктивність джерел. На чисельність населення середньовічної Європи впливало багато факторів, що як сприяли, так і обмежували його зростання. Демографічні процеси в Західній Європі пройшли через низку спадів та підйомів. Занадто сильними були чинники смертності – знаменита «тріада лих»: хвороби, війни та голод. Однак удосконалення сільського господарства, розвиток торгівлі, ремесла, міграції, урбанізація стали важливими факторами демографічних змін. Народжуваність залишалася високою, децю зменшилася дитяча смертність. Все це сприяло зростанню населення, яке особливо збільшилося в Європі у X–XIII ст., де на той час спостерігався справжній демографічний бум. Але як і в Європі, так і в інших регіонах світу періоди демографічного підйому змінювалися занепадами, падінням чисельності населення, що викликалося як природними, так і соціально-політичними чинниками.

Ключові слова: демографічні процеси, Середньовіччя, народонаселення, урбанізація, міграції, демографічний бум, епідемії, «Чорна смерть».

Bezzubenko Alina. The demographic situation in Western Europe during the High Middle Ages

The article examines the demographic situation in Western Europe during the High Middle Ages. The topic is relevant, because for a comprehensive and thorough analysis of the socio-political, socio-economic and cultural development of the countries of Western Europe in the Middle Ages, it is necessary to be aware of the dynamics of the population in the studied period. Population changes during this historical epoch not only affected the political or cultural development of a country, but also led to changes in family structure, marriage and patterns of social interaction. According to many researchers (historians, extras, demographers, economists, etc.), there are significant differences in determining the dynamics of the European population in the Middle Ages, in particular due to lack or objectivity of sources. The population of medieval Europe was influenced by many factors that both contributed to and limited its growth. Demographic processes in Western Europe have gone through a series of ups and downs. The factors of mortality were too strong - the famous «triad of disasters»: disease, war and famine. However, the improvement of agriculture, trade, crafts, migration, and urbanization have become important factors in demographic change. The birth rate remained high, and infant mortality decreased slightly. All this contributed to the growth of the population, which increased especially in Europe in the X – XIII centuries, where at that time there was a real demographic boom. But both in Europe and in other regions of the world, periods of demographic growth were replaced by declines, population declines caused by both natural and socio-political factors.

Key words: demographic processes, the Middle Ages, population, urbanization, migration, demographic boom, epidemics, “Black Death”.

Вступ. Для кожної історичної епохи характерні певні особливості руху народонаселення. Вивченням відповідних процесів та проблем займається спеціальна дисципліна – історична демографія. І саме їй ми зобов'язані уявленням про рух населення в середньовічній Європі. Інтерес до проблем демографічної історії завжди був значним. Очевидним є той факт, що для всебічного і ґрунтовного аналізу суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку країн Західної Європи у середні віки необхідно усвідомлювати і динаміку населення у досліджуваній період. Оскільки зміни чисельності населення протягом цієї історичної епохи не тільки позначалися на політичному чи культурному розвитку тієї чи іншої середньовічної країни, а й призвели до змін у структурі сім'ї, шлюбу та моделей соціальної взаємодії.

Мета статті – охарактеризувати демографічну ситуацію в середньовічній Західній Європі у добу Високого Середньовіччя; з'ясувати фактори, які сприяли чи обмежували зростання середньовічного європейського населення у досліджуваній період.

Історіографія проблеми. Особливості руху народонаселення у середні віки є предметом дослідження значної кількості учених: істориків, демографів, економістів тощо. Серед них: А.Г. Алексаха, К. Діса, Массімо Ліві Баччі, В.В. Самаркін, Б.Ц. Урланіс, Е. Бурінг тощо. У більшості з цих досліджень робиться спроба простежити еволюцію населення Європи. Дослідники аналізують основні причини та періоди демографічного зростання чи спаду середньовічного населення, природні та продовольчі кризи, хвороби, епідемії, війни, міграції тощо, тобто ті фактори, які безпосередньо впливали на коливання чисельності населення у досліджуваній період.

Загальна чисельність населення Західної Європи у період Високого Середньовіччя. За приблизними оцінками населення на земній кулі на початку епохи нашої ери становило близько 170-185 млн осіб [1, р. 7]. Найбільш густонаселеними районами Європи були ті, що перебували під владою Риму, зокрема Італія, Галлія (Франція) та Іберія (Іспанія й Португалія). Східноєвропейські регіони були малонаселені. Проте всі вони тією чи іншою мірою постраждали від вторгнення варварських племен у IV–VII ст., що увійшло в історію під назвою «Великого переселення народів». У результаті значно скоротилася чисельність населення. З VIII ст. тривали процеси деурбанізації і відносно невелике зростання населення внаслідок політичної нестабільності, пов'язаної з експансією вікінгів на півночі, арабів – на півдні, слов'ян і угорців – на сході. Вважається, що у роки правління Карла Великого (758–814 рр.) європейське населення складало від 25 до 30 млн осіб, причому більше половини проживало в імперії Каролінгів, яка займала територію сучасної Франції, Німеччини, Італії та низки інших сучасних держав Європи.

Хоча історики розходяться в думці щодо масштабів соціальної та матеріальної шкоди, завданої вторгненнями норманів та угорців у IX і X ст., вони погоджуються, що з X ст. спостерігається певне демографічне зростання населення Західної Європи. Як стверджує В.В. Самаркін: «З другої половини X ст. європейське населення вступає в полосу справжнього «демографічного буму»: з цього часу і до початку XIV ст. йде бурхливе зростання чисельності населення; в середньому загальна чисельність населення Західної Європи за ці століття збільшилась у 2-2,5 рази» [2, с. 85].

Так, найшвидше зростання чисельності населення спостерігалось в Італії, де воно подвоїлося між 650 і 1000 рр. та знову подвоїлося між 1000 і 1340 рр. У Західній та Центральній Європі у цей же проміжок часу спостерігалось триразове зростання населення [1, р. 9]. Загалом протягом 1000–1500 рр. населення Західної Європи зростало швидше, ніж у будь-якій іншій частині світу. Особливо яскраво ці процеси протікали на території північних країн (Нідерланди, Північна Німеччина, Балтійське узбережжя), чисельність населення яких зростала значно швидше, ніж тих, що межували із Середземним морем [3]. Як зазначає Массімо Баччі, до XIII ст. спостерігався значний приріст населення, про що свідчать освоєння нових земель, масове розселення, особливо на схід від Ельби та Одера, заснування тисячі нових замків та сіл, збільшення площі міст [4, с. 13–15].

Спроби порахувати загальну чисельність населення Західної Європи у період Середньовіччя намагалися реалізувати багато дослідників. Серед істориків немає єдиної думки щодо загальної чисельності населення у ці часи. Наприклад, Б.Ц. Урланіс у своєму дослідженні наводить ймовірну динаміку населення Європи у період від 1000 р. до 1500 р. Так, станом на 1000 р. населення середньовічної Європи становило 56,4 млн осіб, у 1200 р. – 68 млн осіб, у 1300 р. – 78,7 млн осіб, у 1400 р. – 78,1 млн осіб, у 1500 р. – 90,7 млн осіб [5, с. 91]. Слід зауважити, що свої підрахунки Б.Ц. Урланіс порівнює з даними інших учених. Наприклад, наводить цифру в 100 млн осіб для 1350 р. відомого статиста К. Баллода, зауваживши, що будь-якого обґрунтування цієї чисельності дослідник не наводить. Німецький економіст Г. Шмоллер оцінює населення Європи до 1500 р. у межах від 60 млн до 80 млн осіб [5, с. 92]. Німецький дослідник Фіркс пише, що «у XII і XIII ст., не дивлячись на великі втрати від хрестових походів, в Європі налічувалося від 50 до 60 млн жителів» [5, с. 92]. Г. Рюмелін, визначаючи кількість померлих від чуми 1348–1349 рр. у 25 млн осіб, вважає, що ця чисельність складала третину всього населення, яке, на його думку, дорівнювало 75 млн [5, с. 92].

Массімо Баччі стверджує, що між 1000 і 1340 рр. населення Європи зросло приблизно з 38,5 млн осіб до близько 73,5 млн, причому найбільш пропорційне збільшення відбулося саме у Північній Європі [4, с. 15]. Українська дослідниця Катерина Діса зазначає, що «від приблизно 90 мільйонів у середині XIII століття населення Європи зросло до 125 мільйонів на початку XVIII ст.» [6, с. 12]. У дослідженні «Trends and transition in population» динаміка народонаселення у середні віки виглядає наступним чином: 500 р. – 27,5 млн осіб, 650 р. – 18 млн осіб, 1000 р. – 38,5 млн осіб, 1340 р. – 73,5 млн осіб, 1450 р. – 50 млн. осіб [1, р. 9].

Як видно із вище зазначених цифр, до кінця XIII ст. приріст населення уповільнюється, і пов'язано це, зокрема, із неврожайними роками, частішають продовольчі кризи, а відтак і кризи демографічні. До того ж чума, яка прийшла до Європи наприкінці 1347 р., значно зменшила чисельність населення континенту. Таким чином, у XIV ст. спостерігається демографічна криза, що супроводжувалася стрімким падінням чисельності населення. Більшість дослідників пов'язують це із «Чорною смертю». Однак деякі вчені акцентують увагу на тому, що вищеперелічені явища мали більш глибокі соціально-економічні причини. Оскільки перші ознаки зниження темпів зростання чисельності населення з'явилися у багатьох європейських країнах за декілька десятиліть до «Чорної смерті» [2, с. 87–88]. Так, А.Г. Алексаха зазначає, що «зменшення кількості населення почалося після численних голодних років, першим з яких був 1316 р., коли майже вся Європа голодувала, і джерела свідчать про часті випадки канібалізму ... Історики ж давно дійшли висновку, що епідемії XIV ст. були не випадковими. Їх причина полягала в тому, що населення не могло прогодувати себе в межах наявних земель і з використанням діючих технологій» [7, с. 14–15].

Так, за два роки Великого голоду 1315–1317 рр. померло від 10 до 25% одного лише міського населення. У 1346–1353 рр. пандемія чуми («Чорна смерть») скоротила населення Європи на третину. У менших масштабах пандемія повторилася в 1361 р. «Друга чума», в 1369 р. «Третя чума» і ще кілька разів пізніше. На цей же період припадають криза у Священній Римській імперії, Столітня війна Англії та Франції 1337–1453 рр., Громадянська війна в Англії 1455–1485 рр. (війна Червоної і Білої Троянд) та багато інших військових конфліктів, які також зіграли свою роль у зменшенні європейського населення.

Історики сперечаються про причини такої високої смертності. Існують усталені теорії про те, що такі втрати обумовлені лише заразними хворобами чи епідеміями. Однак розглядаються і інші соціальні фактори. Наприклад, відомою є концепція народонаселення Томаса Мальтуса (1766–1834 рр.) – англійського демографа і економіста, в якій йдеться про те, що навіть у добрі часи Європа навряд чи могла прогодувати все своє населення. Недоїдання протягом тривалого часу знижувало опірність хворобам, конкуренція за ресурси призводила до війн, траплялися часті неврожаї через настання т. зв. Малого льодовикового періоду (періоду відносного похолодання протягом 1400–1850 рр.). У результаті ресурсів не вистачало, включалися механізми стримування зростання народонаселення, такі як голод, епідемії, війни, відновлюючи таким чином баланс між його чисельністю та ресурсами. Усі перелічені вище явища сприяли збільшенню рівня смертності серед населення, які Мальтус називає «positive check», що можна перекласти як «пряме регулювання» [7, с. 15]. Додатково вчений виділяє «preventive check», тобто «опосередковане регулювання», чинниками якого є явища, націлені на зменшення народжуваності та шлюбності. Наприклад, усвідомлення людей з низькими доходами про недоцільність створення на даний момент родини або народження дітей [7, с. 15]. Виникає проблема безшлюбності та бездітності, що також позначається на демографічних показниках народонаселення у середні віки.

Фактори, що впливали на чисельність населення середньовічної Європи. На чисельність населення середньовічної Європи впливало багато факторів, що як сприяли його зростанню, так і обмежували. Розглянемо спочатку ті фактори, які сприяли збільшенню чисельності населення Західної Європи у досліджуваній період. Одним із перших факторів є зміна раціону харчування. Населення починає більше вживати м'ясо-молочної продукції, з'являються нові злакові культури, розвивається огородинство [2, с. 83]. Перехід від системи з двома полями до системи з трьох полів також підвищив продовольчу безпеку та зменшив випадки голоду. Існувала певна регіональна спеціалізація у виробництві харчових продуктів із зростанням міжнародної торгівлі зерновими культурами, живою худобою, сиром, рибою та вином. Збільшення торгівлі сіллю та відновлення імпорту прянощів сприяли покращенню смакових якостей та збереження м'яса й риби. Відбулися вдосконалення і в гірничодобувній промисловості та металургії.

На збільшення чисельності населення також впливали встановлена церквою сувора заборона обмежування народжуваності і значний масштаб позашлюбних зв'язків, результатом чого стало народження значної кількості дітей поза шлюбом, т. зв. бастардів. До речі, їхній статус окремо регулювався феодальним правом [2, с. 83]. Достатньо низьким був вік вступу до шлюбу. У деяких випадках, особливо в середовищі заможних феодалів, де переважали політичні, економічні, династичні чи інші інтереси, шлюби часто укладались ще в дитячому віці. В середньому у південних регіонах традиційним віком для вступу в шлюб для дівчат було 15-16 років [2, с. 83].

Демографічна історія Європи тісно пов'язана з міграційними процесами, починаючи з проникнення німецьких колоністів на схід в XI–XIII ст. і закінчуючи великими міграціями за океан, в Америку [4, с. 25]. Як писав Мальтус: «Розмаїтість родючої землі, яка дістається дешево або задарма, – настільки потужний фактор міграції, що змушує долати будь-які перешкоди» [4, с. 31]. На чолі процесу колонізації стояли великі заможні феодали, лицарі Тевтонського ордена, вкладалися значні кошти. У XII ст. були

колонізовані Гольштейн, Мекленбург та Бранденбург, у XIII ст. – Померанія, Сілезія та північна Моравія. Процес «просування на Схід» тривав і після потрясінь, викликаних демографічною кризою XIV ст.

Великий рух на схід («Drang nach Osten») – найбільший, але не єдиний з процесів колонізації у добу Середньовіччя. Напрямок із півночі на південь простежується на Піренейському півострові: Реконкіста в її різних фазах просуває християнське населення на землі, відвойовані в арабів [4, с. 39]. Реконкіста супроводжувалася заснуванням нових поселень і послідовним розорюванням навколо них цілих земель. Внаслідок цих переміщень на європейському континенті склалася досить стабільна структура розселення, і процес обезлюднення, що послідував за чумою і проявився у значній кількості покинутих поселень, призупинився. Більшість територій Європи виявляються зайнятими не лише політичними утвореннями, а й селами, замками, містами, стійка мережа яких здатна була протистояти кризам [4, с. 41].

Вагомим показником зростання чисельності населення в Західній Європі у досліджуваній період стала масова поява середньовічних міст. Поява нових міст і бурхливий розвиток старих міських центрів були можливі лише за певних економічних умов і сприятливої демографічної ситуації [8, с. 173]. Середньовічні міста були місцями концентрації населення, центрами торгівлі, виробництва та інновацій, мали розгалужені торговельні мережі. У період Раннього Середньовіччя дуже мало міст переходили за межі у 10 тис. осіб. Але після X ст. населення міст стрімко зростало, розквітають міста Італії, Південної Франції, спостерігається підйом міст Фландрії, прирейнських міст Німеччини тощо. Тим часом і хрестові походи розширили торгові шляхи на Схід і дали європейцям смак до імпортованих товарів, таких як вино, оливкова олія та розкішний текстиль. У міру розвитку комерційної економіки портові міста особливо процвітали.

До демографічної кризи XIV ст. рівень міського населення був високим. Наприклад, Париж мав понад 200 тис. жителів, Палермо і Неаполь – до 100 тис. жителів. Після епідемії бубонної чуми відновлення міського населення відбувалося швидше завдяки відродженню міської економіки, тому на 1500 р. міське населення вийшло за межі «дочумного» рівня. До XV ст. населення Парижа становило вже 274 тис., Брюгге – 125 тис., Мілана – 125 тис., Венеції – 111 тис., Генуї – 100 тис., Гренади – 100 тис. [1, р. 12].

Таким чином, демографічне зростання протягом X–XIII ст. стало результатом розширення обробітки землі, підвищення продуктивності праці, поширення технологій, зростання міст, що сприяло кращим умовам життя, більш якісному харчуванню та підвищенню народжуваності. Деяке зниження кількості воєн і конфліктів також позитивно впливало на зростання населення Західної Європи у досліджуваній період.

Однак, попри позитивні зміни, голод, війни, феодальні усобиці, поширення хвороб робили свою справу. Так, постійні війни і феодальні чвари приводили до політичної нестабільності, що загрожувало безпосередньо життю селян. Оскільки ворогуючі між собою феодали намагалися підірвати могутність свого супротивника, тож активно намагалися розоряти селянські господарства, спалювати посіви тощо.

Низька продуктивність праці селянина також виключала можливість для нього накопичувати запаси їжі, які б гарантували йому прожиття в особливо важкі періоди, а таких у добу Середньовіччя було не мало. Як зазначає В.В. Самаркін, в середньому вважається, що в XI–XII ст. кожний третій рік був неврожайним, а будь-яке коливання врожайності приводило до того, що цілі регіони опинялись на межі голодної смерті [2, с. 84]. Наприклад, голод, який охопив більшу частину Європи у 1315–1317 рр. – Німеччину, Нідерланди та Францію в результаті неврожаю, викликаного надзвичайно дощовим літом та дуже холодною зимою. Як результат організм людини через недоїдання не міг протистояти змінам клімату та інфекційним захворюванням. Зростає рівень смертності. Жінки часто гинули від пологів, а діти – від рахіту та дитячих хвороб.

Низький санітарний рівень і відсутність елементарної медичної допомоги сприяли поширенню хвороб і високої, особливо дитячої, смертності. Серед хвороб найбільш поширеними були туберкульоз, малярія, проказа. Але найбільшою шкоди населенню завдавали періодичні епідемії чуми і холери [2, с. 84]. Так, чума у Середньовіччі мала два головних спалахи – у VI ст. і XIV ст. У першому випадку вона прийшла з Північної Африки і охопила переважно землі Південної Європи. Найбільш страшною із епідемій була т.зв. бубонна чума 1348–1351 рр., що отримала назву «Чорної смерті». Швидко поширюючись по торгових шляхах, бубонна чума досягла із Середньої Азії Криму у 1339 р., звідки в 1347 р. торгові кораблі привезли її до Італії. У грудні вона досягла кордонів Франції; у червні 1348 р. з'явилася у Парижі, а в грудні цього ж року досягла Ла-Маншу, Нідерландів та Південної Англії. У 1349 р. бубонна чума спустошила Британію і перейшла до Німеччини, Австрії, Шотландії, Скандинавії та Іспанії. У результаті населення Європи в 1400 р. склало близько 60% від рівня середини XIV ст. [2, с. 84]. У багатьох європейських країнах епідемія чуми забрала життя 20-25% населення, місцями смертність сягала 80-90% [2, с. 88]. Наслідком усіх цих явищ була відносно невисока тривалість життя.

Причини такого широкого спустошення чуюмою недостатньо з'ясовані. Зміна кліматичних умов та перенаселеність міст, безумовно, сприяли великій кількості смертей. Скрізь, за винятком кількох регіонів (наприклад, Угорщини), які «Чорна смерть» обійшла, раптове демографічне падіння вплинуло на ціни та заробітну плату, а отже, на вартість землі та відносини між феодалами і селянами. В Англії спроба лордів зберегти своє заможне фінансове становище проявилася у «заморожуванні заробітної плати» відповідно до т.зв. законів про робітників 1349–1350 рр., тоді як у Франції подібний ордонанс був виданий у 1351 р. Це був період значної соціальної напруги. Селянське повстання під проводом Уота Тайлера в Англії 1381 р., Жакерія 1358 р. та повстання майонетів 1382 р. у Франції, повстання чомпі у Флоренції 1378 р. багато в чому були спричинені спробам правлячої еліти зберегти статус-кво до «Чорної смерті» [1, р. 13].

Цікавий погляд на ці процеси пропонує італійський професор демографії Массімо Ліві Баччі. Так, дослідник до обмежуючих чинників відносить «клімат, простір, землю, форми розселення, хвороби, джерела енергії, харчування. Ці фактори по-різному взаємодіють один з одним, але мають спільні властивості: вони позначаються на демографічному розвитку і дуже повільно змінюються» [4, с. 10]. Так, «простір визначає форми розселення, мобільність та щільність населення, а від останніх залежить наявність доступних земель. Земля – джерело продовольства, сировини, енергетичних ресурсів, всього, що визначає рівень життя населення та його очікувану тривалість життя. Клімат визначає придатність простору для освоєння; з ним пов'язані і типи поселень, і набір хвороб. Останні, разом із системою харчування, безпосередньо впливають на відтворення та очікувану тривалість життя. Простір та форми розселення пов'язані із щільністю населення та поширенням хвороб. Вже з цього короткого огляду обмежуючих факторів видно їх складний взаємозв'язок» [4, с. 10].

Висновки. Загалом слід констатувати той факт, що у даних багатьох дослідників (істориків, статистів, демографів, економістів тощо) є значні розбіжності щодо визначення динаміки чисельності європейського населення у середні віки, у період Розвинутого Середньовіччя зокрема. Розрахувати загальну чисельність населення Західної Європи у середні віки справа непросте. Хоча б тому, що джерела дають уривчасту інформацію, викликають безліч питань та й не завжди бувають достовірні. Водночас наявні етнографічні дані, генеалогії, літописи, археологічні дослідження сприяють деякому розумінню коливань населення у ці часи, містять корисну додаткову інформацію про загальні тенденції змін населення, використовуються істориками для отримання відомостей про структуру населення, а саме його вік, сімейний стан, співвідношення статей тощо. Оцінки загальної чисельності населення Європи базуються на більш-менш надійних даних тільки з кінця Середньовіччя. Оскільки обов'язкова метрична реєстрація була введена лише рішенням Тридентського собору (між 1545 та 1563 рр.).

Демографічний розвиток у середні віки постає перед нами як історія безперервного протиборства людського суспільства з обмежуючими факторами – природними чи антропогенними. Демографічні процеси в Західній Європі у середні віки, у добу Високого Середньовіччя зокрема, були складними і аж ніяк не прямолінійними, вони пройшли через низку спадів та підйомів. Занадто сильними були чинники смертності – знаменита «тріада лих»: хвороби, війни та голод. Однак удосконалення сільського господарства, розвиток торгівлі, ремесла, міграції, урбанізація стали важливими факторами демографічних змін. Народжуваність залишалася високою, дещо зменшилася дитяча смертність. Все це сприяло зростанню населення, яке особливо збільшилося в Європі у X–XIII ст., де на той час спостерігався справжній демографічний бум. Але як і в Європі, так і в інших регіонах світу періоди демографічного підйому змінювалися занепадами, падінням чисельності населення, що викликалося як природними, так і соціально-політичними чинниками.

Література:

1. Trends and Transition in Population. URL: <https://www.egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/21771/1/Unit-32.pdf>.
2. Самаркин В.В. Историческая география Западной Европы в средние века. Москва : Высшая школа, 1976. 248 с.
3. Western Europe recovers and forges ahead, 1000–1500. URL: http://www.theworldeconomy.org/impact/Western_europe_recovers_and_forges_ahead_1000_1500.html.
4. Массимо Ливи Баччи. Демографическая история Европы / Пер. с итал. А. Миролюбовой. Санкт-Петербург : ALEXANDRIA, 2010. 304 с.
5. Урланис Б.Ц. Рост населения в Европе (опыт исчисления). Москва : ОГИЗ, 1941. 436 с.
6. Діса К. Історія повсякденного життя в ранньомодерній Європі. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2014. 129 с.
7. Алексаха А.Г. Демографічна криза в Англії XIV ст., її причини та наслідки в економіці. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2014. № 1(9). С. 13–17.
8. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Москва : Наука, 1999. Т. 1. Феномен средневекового урбанизма. 390 с.
9. Eltjo Buringh. The Population of European Cities from 700 to 2000. *Social and Economic History*. 2021. URL: https://brill.com/view/journals/rdj/6/1/article-p1_3.xml.